

דרשן וגם פשטן: ר' משה הדרשן מבשר פרשנות הפשט למקרא

מאת

חננאל מאק

בחלק הראשון של ספרי 'מסודו של משה הדרשן'¹ הצגתי בהרחבה את הידוע על חייו, על משפחתו, על בית גידולו הרוחני ועל יצירתו של ר' משה הדרשן, איש פרובנס, בן המאה האחת עשרה. בהמשך הספר עמדתי על כך שבלא ספק היה מדרש של ר' משה הדרשן לספרים בראשית ובמדבר, וכנראה היו מדרשים שלו לכמה ספרי מקרא נוספים (פרק 14). עוד עמדתי שם על טיבם של החיבורים המעטים שהשתמרו בהם קטעים מיצירתו הספרותית של ר' משה, והצעתי הסבר לעובדה שרוב קטעי פירושיו ודרשותיו נותרו דווקא בספרות הפולמוס הנוצרי נגד היהודים, בעוד שכתביהם של חכמי היהודים החל במאה השתים עשרה התעלמו כמעט לחלוטין ממנו ומיצירתו (פרקים 12, 18). הראיתי בספר כי היו קשרים בין ר' משה הדרשן לבין חכמי איטליה ותורתם (פרק 11), וכי יש סימנים לזיקה בינו ובין תורתם של חכמי ישראל שחיו במזרח המוסלמי (פרק 10). בנספחים לספר הבאתי את כל הקטעים שבעלותו של ר' משה עליהם אינה מוטלת בספק, ועל פיהם טענתי בספר כי ר' משה הדרשן הוא אביה של שיטת הפרשנות המדרשית שהתחדשה על אדמת אירופה בימי הביניים. פרשנות מדרשית חדשה זו התפתחה והלכה במקביל לפרשנות הפשט שהתגבשה באותם ימים, ואשר אפיינה בייחוד כמה דורות של מפרשי המקרא בצרפת, החל במאה האחת עשרה.

בכמה מקומות בספר רמזתי שלמרות הכינוי דרשן שנלווה לר' משה בכל המקורות שבידינו, אפשר לאפיין כמה מפירושיו כפירושים על דרך הפשט דווקא, ועל כן נכון לראותו בו דרשן וגם פשטן. אכן תופעה מעין זו מוכרת כבר מתוך ספרות חז"ל – רבים מהחכמים שילבו בדרשותיהם פירושים פשטניים ודרשניים באופן שההבחנה ביניהם אינה חדה, והיא לא נדונה במקורות חז"ל. בהקשר זה נכון לומר שר' משה הדרשן המשיך במאה האחת עשרה מסורת ספרותית קדומה.

מקומו של ר' משה הדרשן בתולדות הפרשנות מוכח ומוטעם במאמר הנוכחי. מאחר שהוא קדם בזמן לרוב הגדול של מפרשי המקרא שחיו ופעלו באירופה, נכון לראות בו לא רק את אביה של פרשנות הדרש האירופית בימי הביניים אלא גם את מבשרה של פרשנות הפשט שהתפתחה והלכה

1 ח' מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים תש"ע.

בדורות הבאים. מסקנה זו עולה גם מכמה היגדים בין השיטין של פירושים על דרך זו. מפעל הפרשנות של ר' משה הדרשן מסמן אפוא שתי מגמות מרכזיות, מנוגדות וגם משלימות זו לזו. שתי המגמות הללו סייעו לא מעט להתפתחותה המרשימה ולשגשוגה של פרשנות התורה על דרך הפשט, בייחוד בצרפת, החל ברביע האחרון של המאה האחת עשרה.

א

עיון בקטעי הדברים של ר' משה הדרשן שהגיעו לידינו מעלה כי אמנם היה ראוי לכינוי שדבק בו, הדרשן,² אבל כינוי זה אינו משקף את דמותו במלואה ואינו חולם את מכלול יצירתו. ר' משה אכן הרבה לעסוק בדרשות מסוגים שונים. הוא נהג להביא בדבריו דרשות שמקורן בספרות האגדה של חז"ל, לעתים קרובות עיבד את הדרשות הללו והוסיף עליהן מעט משלו, ולעתים יצר דרשות שרובן – או לפחות חלקים ניכרים מתוכן – יצירות משל עצמו. אבל בצד כל אלה אנו מוצאים בדבריו לא מעט פירושים והערות לפסוקי המקרא שנכון להגדירם פשוטים של מקראות.

כזה הוא למשל ההסבר שהביא רש"י מדברי ר' משה הדרשן לפסוק 'ותמת דברה מינקת רבקה' (בר' 8), המשולב בפרשת שיבתו של יעקב מפדן ארם לבית אביו. וכך כתב רש"י בפירושו לפסוק זה: 'מה עניין דבורה בבית יעקב? אלא לפי שאמרה רבקה ליעקב "ושלחתי ולקחתיך משם" (שם כו 45), שלחה דבורה אצלו לפדן ארם לצאת משם, ומתה בדרך. מדברי רבי משה הדרשן למדתיה'. השאלה שהטרידה את ר' משה היא שאלה אמיתית בפשוטו של מקרא, ותשובתו לא חרגה מהמהלך הפשוט וההגיוני של העיון במקראות. מסגנונו של רש"י אפשר להבין שגם הוא הוטרד מאותה שאלה, ומשמצא לה תשובה בדברי הדרשן אימץ אותה אל פירושו ולא ראה בכך סטייה מנאמנותו לפשוטו של מקרא, שעליה הצהיר בכמה מקומות. יש לראות בדברים אלה דוגמה ל'אגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו', כלשון הצהרתו של רש"י בדבר דרכו בשילוב אגדה בפירושו,³ אגדה שבחר רש"י להביא מדברי ר' משה הדרשן. עם זאת נראה שרש"י לא הביא את דברי ר' משה כנתינתם אלא עיבד אותם על פי דרכו, כפי שנהג לעשות בדברים שהביא מתוך ספרות חז"ל ומכתביהם של חכמים אחרים.

גם דברי רש"י בשם ר' משה הדרשן על הפסוק 'ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה' (שם מח 7) כוונו קודם כול לפשוטו של מקרא. גבולותיה של המובאה

2 התואר דרשן מתלווה כמעט לכל אזכוריו של ר' משה בכתביהם של כל בני הדורות הבאים ובראשם רש"י. ייתכן שכך נתכנה האיש עוד בחייו אבל לא ניתן להוכיח או לשלול את הדבר.

3 'יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו' (רש"י לבר' ג 8). דברי רש"י כאן ובכל מקום במאמר זה מובאים על פי מהדורת א. ברלינר, רש"י על התורה², פרנקפורט תרס"ה (ומהדורת צילום, תשכ"ב). בירור המשמעות המדויקת של המונחים פשוטו של מקרא ואגדה חורג ממסגרתו של מאמר זה, וכבר עסקו בכך חוקרים לא מעטים. ראו חומר מחקרי וביבליוגרפי רב בנושא המובא בספרה של שרה קמין [ז"ל], רש"י – פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו, המוקדש כולו לנושא זה.

מדברי הדרשן אצל רש"י אינם ברורים, וייתכנו כמה תשובות על השאלה מה הם בדיוק הדברים שהביא רש"י מר' משה במקום זה, היכן הם נפתחים והיכן מסתיימים.⁴ מכל מקום את עיקר הפירוש: 'כברת ארץ – מדת ארץ, והם אלפים אמה כמדת תחום שבת', מצא רש"י בלא כל ספק בדברי ר' משה הדרשן, כפי שהעיד בפירושו שם, וכנראה גם כאן עיבד רש"י את שמצא והתאים את דברי הדרשן לצרכיו ולסגנונו שלו. השאלה שניצבה לפני ר' משה ולפני רש"י אחריו הייתה מה פשר המילים 'כברת ארץ', והוא ענה עליה בדרך הפשוטה: כברת ארץ היא מידת מרחק בין שני מקומות. תחום שבת הוא יחידה המתארת מרחק הליכה משמעותי, מעט יותר מקילומטר, ור' משה הדרשן השתמש כאן במונח זה כדי לסבר את אוזנו של השומע, ולדבריו כאילו אמר יעקב ליוסף: מתה עלי רחל במרחק הליכה ניכר מן העיר אפרת. בהמשך הדברים הביא רש"י את דברי אונקלוס על המונח 'כברת ארץ', ומשם עולה שכברת ארץ היא 'כדי שיעור חרישת יום'. ההבדל בין פירושיהם של אונקלוס ושל ר' משה הדרשן הוא כמותי ולא מהותי; שניהם סברו שמדובר ביחידה מרחק מוגדרת, לא קטנה ולא גדולה ביותר. פירוש כזה אינו יכול להיחשב פירוש על דרך הדרוש.

מן הדוגמה הבאה עולה מגמתו של ר' משה הדרשן לפרש לעתים מילים בלתי מובנות על פי כללי הלשון הפשוטים. בדברי משה אל בני גד ובני ראובן בעלי המקנה הרב מופיעה המילה בעלת הכתיב התמוה 'צִנְאָכְכֶם' (במ' לב 24), שיש להבינה כאילו נאמר שם 'צִנְאָכְכֶם'. כך הבין זאת רש"י, וכתב: 'תיבה זו מגזרת "צִנָּה ואלפים כלם" (תה' ח 8) שאין בו אלף מפסיק בין נו"ן לצד", ואל"ף שבא אחר הנו"ן במקום ה"א של צנה הוא. מיסודו של ר' משה הדרשן למדתי כן'. מקור דבריו של רש"י הוא ספרו של ר' משה הדרשן, ואף כי אין בידינו לשחזר את הסברו המדויק של ר' משה, נראה שהדרשן בחר לפרש את המילה המוזרה פירוש לשוני-ענייני.⁵

דוגמה נוספת מהפירוש לתורה, והפעם לא מתחום הלשון, אביא מדברי רש"י בראש פרשת מסעי (במ' לג 1):

למה נכתבו המסעות הללו? להודיע חסדיו של מקום, שאע"פ שגזר עליהם לטלטלם ולהניעם במדבר, לא תאמר שהיו נעים ומטולטלים ממסע למסע כל ארבעים שנה ולא היתה להם מנוחה, שהרי אין כאן אלא ארבעים ושתים מסעות. צא מהם י"ד שכלם היו בשנה ראשונה קודם גזרה, משנסעו מרעמסס עד שבאו לרתמה שממש נשתלחו מרגלים, שנאמר 'ואחר נסעו העם מחצרות' (במ' יב 16) וגו', 'שלח לך אנשים' (שם יג 16) וגו'. וכאן הוא אומר 'ויסעו מחצרות ויחנו ברתמה', למדת שהיא במדבר פארן. ועוד, הוצא משם ח' מסעות שהיו לאחר מיתת אהרן, מהר ההר עד ערבות מואב בשנת הארבעים. נמצא שכל שלושים ושמונה שנה לא נסעו אלא עשרים מסעות. זה מיסודו של רבי משה.

4 דיון מפורט בגבולותיה האפשריים של המובאה ובמקורות החלק הדרשני שאולי יש לראותו כחלק ממנה ראו: מאק (לעיל הערה 1), נספח 1, עמ' 225-226.

5 אמנם בדוחק אפשר לטעון שהפירוש הפשטני של רש"י עולה בעקיפין מתוך דרשה עלומה של ר' משה שנסבה על המילה המוזרה לצנאכם.

השאלה המוצבת בראש הדברים, ניתוח המקראות והמסקנה והתשובה העולות מהם – כולם מתאימים בהחלט לדרכו של רש"י בפירושו לתורה ולהצהרתו שהובאה לעיל.

והרי דוגמה לפירוש פשטני מבית מדרשו של ר' משה הדרשן לפסוק שאינו מן התורה. על הפסוק 'ר'ב מחולל כל ושכר כסיל ושכר עברים' (מש' כו 10) נאמר בפירוש רש"י: 'ובדברי רבי משה ראיתי ר'ב מחולל כל – עשיר יש לו פעולות הרבה, ואם שוכר כסיל במלאכתו הנה הוא כשוכר כל עובדי דרך שרואין בקלקול המלאכה להורות איך יתכן [יתקן?] ואיך יש לו לפעול'. וכאן הוסיף רש"י את הערכתו שלו לפירוש זה: 'ודבר ריק הוא ואינו עניין לכאן'. יש לציין כי בפירוש למדרש בראשית רבה – פירוש המיוחס לרש"י ואינו שלו⁶ – הובא הפסוק ובצדו פירוש שונה לחלוטין ובלי קשר לר' משה הדרשן ולפירוש שלפנינו.⁷ הקטע שהובא אצל רש"י מוכר גם מפירושו של ר' משה מעיר נרבו' לפיוט ליום האחרון של פסח מאת ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ מוורמייזא, בן המאה האחת עשרה, פירוש אשר הובא בספר 'ערוגת הבושם' לר' אברהם ב"ר עזריאל.⁸ הפיוט נפתח במילים 'ויושע אור ישראל',⁹ ועל שורה זו נכתב ב'ערוגת הבושם': 'מפי ר' משה מעיר נרבו, אדם עשיר יש לו פעולות הרבה, ואם שוכר כסיל למלאכתו, שוכר עובדים שיראו בקלקול המלאכה להורות לו שיתקן המעוות'. על פי קרבת הדברים לאמור בפירוש רש"י למשלי אין ספק שר' משה מעיר נרבו הוא ר' משה הדרשן מנרבונה, וברור שהן רש"י הן ר' אברהם ב"ר עזריאל הכירו את פירושו של הדרשן לפסוק זה. הפירוש פשטני, ואין בו אף ניחוח של דרש.

בכמה מקומות בפירושו הביא רש"י דברים מתורתו של ר' משה הדרשן המבוססים על הלשון הערבית, וגם אלה קרובים לפשוטי המקראות.¹⁰ שימושו של רש"י בלעזים להבנתם ולהסברתם של פשטי המקרא הוא מן המפורסמות, ונראה שגם ר' משה הדרשן נהג כן, ואולי ראה רש"י את עצמו כמי שהולך בעקבות הדרשן גם בנושא זה.

לפחות במקום אחד העדיף ר' משה הדרשן לפרש פסוק סתום על דרך הפשט מאשר לדרוש אותו בעקבות דברי אמוראים נודעים שהובאו בבראשית רבה. וכך נכתב בכ"ז מינכן, ספריית המדינה הבורית 5, hebr. לפסוקים מדברי אליהוא 'הן פרש עליו אורו ושרשי הים כסה. כי במ ידין עמים, יתן אכל למכביר' (איוב לו 30-31): 'והדרשן¹¹ פירש הן פֶּרֶשׁ עליו אורו, אף על פי שֶׁשְׂרָשֵׁי הים כסה

6 אם כי יש לו זיקה ברורה לבית מדרשו של רש"י. ראו: י' תיאודור, 'מאמר על פירוש בראשית רבה', מ' ברן וי"מ אלבוגן (עורכים), תפארת ישראל: ספר היובל לישראל לוי, החלק העברי, ירושלים תשל"ב (ברסלאו תרע"א), עמ' 132-154.

7 פירוש לבראשית רבה י, (דף כו ע"א במהדורת וילנה).

8 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבושם, א-ד, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג. הצייטה הנדונה ראה: שם, א, עמ' 26.

9 מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 436-445. השורה המתפרשת היא 'ר'ב מחולל כל כְּמִדּוֹת נוֹרָאוֹת' (עמ' 442, שו' 70).

10 ראו דבריו לתה' מה 2א; סח 17; מש' ה 19. יש רגליים להשערה שר' משה הדרשן ידע ערבית, ויש הסבורים כי ידע אפילו פרסית, אם כי השערה זו רחוקה מאוד. ראו: מאק (לעיל הערה 1), עמ' 75-77.

11 כמעט אין ספק כי דרשן סתמי זה הוא ר' משה הדרשן, אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר כאן באדם אחר. גם אפשטיין, שעסק לא מעט בר' משה הדרשן, סבר שפירוש זה הוא משל ר' משה הדרשן מנרבונה, והוא כלל אותו

בעננים, והעננים מוכנים להמטיר, הן פרש על העב אורה שלו, שהרוח מנשבת העבים ומטהרת הרקיע מן המים והאור נראה, לפי שבם ידין עמים על חטאתם אשר עשו, כשהוא חפץ יתן אוכל למכביר.¹² לפי פירוש זה יש להבין כאן את המילה 'אור' כפשוטה, ושלא כדרשתו של ר' יוחנן בבראשית רבה: 'כל אורה שנאמר באליהוא אינה אלא ירידת גשמים', ושלא כדרשתו המקבילה והמופלגת של ר' הושעיה שם: 'אינה אלא במתן תורה'.¹³ רש"י עצמו לא התייחס לשאלת המשמעות של התיבה 'אור' בפסוקים אלה, אך דבריו למילים 'על כפים כסה אור' (שם 32) תואמים את דרשת ר' יוחנן.¹⁴ על המילים 'כסה אור' כתב בשם 'רבותינו': 'המטר נעצר'. בפירוש בראשית רבה המיוחס לרש"י נמסר כללו של ר' יוחנן בתוספת המילים: 'כגון "יפיץ ענן אורו" (שם לו 11), והרבה כן'. גם בפירוש רבנו תם לאיוב ובפירוש לאיוב המיוחס לתלמיד רש"י¹⁵ התפרש כאן אור במשמעות מטר. דברי ר' משה הדרשן בעניין זה בולטים בפשטנותם לעומת דברי רש"י וממשיכיו, המתאימים לדרשת ר' יוחנן.

בשש הדוגמאות הפרטניות שהבאתי מדברי ר' משה הדרשן ניכרת דרכו כפרשן על דרך הפשט. תשע דוגמאות נוספות נרשמו בנספח א למאמר זה, ואפשר שקטעים נוספים מדברי ר' משה קרובים בעיקרם לפירושים על דרך הפשט. כל 15 הקטעים המובאים בגוף המאמר ובנספח א לקוחים מתוך המקורות היהודיים לתורתו של ר' משה הדרשן. בספרי הבאתי 45 קטעים ממקורות אלה, שבראשם פירושי רש"י למקרא, ונמצא שמספר הקטעים שאני רואה כפירושים על דרך הפשט הוא כשליש מאלה שהובאו במקורות היהודיים. 82 הקטעים המובאים במקורות הנוצריים נושאים כולם אופי דרשני.

קשה מאוד למצוא פירושים פשטניים מעין אלה בכתביהם של חכמים שקדמו למאה האחת עשרה, להוציא כמובן את הברורים הלשוניים מבתי מדרשם של בעלי לשונות¹⁶ ובייחוד ב'ספר הרקמה' לר' יונה אבן ג'נאח, שידובר בו בהמשך. פירושים כאלה תואמים את סגנונם ואת דרכי פרשנותם של בעלי אסכולת הפשט המפורסמת של צפון צרפת, ובדרך כלל אין הם הולמים את רוח הפרשנות שקדמה להם. אף כי חלקן של ענף פרשני זה ביצירתו של ר' משה הדרשן פחות מחלקן הפרשני-הדרשני, ניכרת דווקא כאן חדשנותו ומקוריותו של האיש, שקדם לכל פרשני הפשט באירופה.

ברשימת קטעי פירושו שאסף מהמקורות היהודיים בלבד. ראה: א' אפשטיין, 'ר' משה הדרשן מנרבונא, הנ"ל, כתבים, א, ירושלים תש"י, עמ' ריג-רמד.

12 וכעין זה בפירוש ר' יוסף קרא לאיוב במקום זה בלא שם ר' משה הדרשן עליו.

13 בראשית רבה כו, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 255).

14 ובדומה לרש"י ביאר את הפסוק גם בעל הפירוש האנונימי המיוחס לר' ברכיה הנקדן לאיוב, וראו דבריו לפסוק זה: *A Commentary on the Book of Job: From a Hebrew Manuscript in the University Library, Cambridge*, trans. S. A. Hirsch, ed. W. A. Wright, London 1905, p. 105. הספר נדפס בדפוס צילום: פירוש לספר איוב: פירוש קדום, ירושלים תשל"א; רייט ייחס את הפירוש לר' ברכיה (מבוא [שם], עמ' v-iv). סגנונו של הפירוש מזכיר לא מעט את סגנונם של פירושי צרפת למקרא מבית מדרשם של רש"י ובעלי התוספות, ומופיע בו גם פירוש ודאי של ר' משה הדרשן לפסוק אחר באיוב (לו 1).

15 שני הפירושים כלולים בקובץ ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס. בקובץ זה נכללו פירושי רש"י, רבנו תם ותלמיד רש"י.

16 על פרשנות הפשט של חוקרי העברית המוקדמים ראו: מ' כהן, 'מקור אפשרי לתפיסת פשוטו של מקרא', א' גרוסמן וש' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 353-379 ובייחוד עמ' 354, 372.

ב

אחד המפרשים המוקדמים של המקרא והפיוט במערב אירופה היה ר' מנחם ב"ר חלבו. נראה ששנותיו של חכם זה מקבילות בקירוב לשנותיו של רש"י (שחי בשנים 1040-1105), אולם הדבר אינו ודאי.¹⁷ ר' מנחם היה דודו (אחי אביו) ורבו של ר' יוסף בן שמעון קרא, אשר חי ופעל בוורמייזא שבאשכנז ובטרויש שבצרפת למן שנות השמונים של המאה האחת עשרה ואולי אף קודם לכן. מכמה טעמים יש לשער כי ר' מנחם ב"ר חלבו היה חכם פרובנסלי, וכי הוא למד בפני ר' יהודה הדרשן, בנו של ר' משה, בפרובנס.¹⁸ מסקנה זו עולה בבירור גם מדברי ר' יוסף קרא על פירושי הפיוט שיובאו בסמוך. אפשר שגם ר' יוסף קרא נולד וגדל בפרובנס.

רוב פירושי ר' מנחם ב"ר חלבו שהגיעו לידינו¹⁹ הם פירושים פשטניים לחלוטין, ובלשונו של אברהם גרוסמן: 'ר' מנחם חתר לפרש על פי פשוטו של מקרא'.²⁰ ר' יוסף קרא, שהיה קרובו ותלמידו של ר' מנחם – כנראה בפרובנס – היה גם חברו ותלמידו של רש"י. ר' יוסף קרא שימש אפוא חוליה מרכזית במסלול העברתם של פירושי ר' מנחם לצפון צרפת.²¹ והיה בעצמו מראשי המדברים באסכולת הפרשנות על דרך הפשט.²² ייתכן שאפילו רש"י הושפע בעקיפין מפירושיו של ר' מנחם, בן גילו,²³ שהגיעו אליו בעזרתו של ר' יוסף קרא. אבל גם אם השפעתם על רש"י הייתה מעטה, אין ספק בחלקם הגדול של פירושים אלה בכלל יצירתם של בני הדור שלאחר רש"י בצרפת.

כך כתב ר' יוסף קרא בפירושו לפיוט של ר' אלעזר הקליר למוסף של יום הכיפורים 'שושן עמק אוימה': 'וכן פירש אחי אבא ר' מנחם ב"ר חלבו משמו של ר' יהודה ב"ר משה הדרשן זצ"ל'.²⁴ ידועים כמה פירושים לפיוטים של הקליר מפרי עטו של ר' משה הדרשן,²⁵ ומדברי ר' יוסף קרא עולה שר'

17 כך עולה מדבריו של פוננסקי, אף כי הוא לא קבע זאת בפירוש. ראו: ש"א פוננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ירושלים תשכ"ה (ורשה תרע"ג), עמ' xiii-xi; הנ"ל, 'מבוא', ר' אליעזר מבלגנצי, פירוש על יחזקאל ותרי עשר, ורשה תר"ע, עמ' xiii-xi; הנ"ל, 'פתרונות ר' מנחם בר חלבו לכתבי הקודש', ספר היובל הובל שי לכבוד מו"ה נחום סאקאלאוו: ביום מלאת חמש ועשרים שנה לעבודתו הספרותית, ורשה תרס"ד, עמ' 389-439 (בדיון הכרונולוגי שבעמ' 390 שם יש כמה סתירות פנימיות). גרוסמן נטה להקדים מעט את שנותיו של ר' מנחם ושיער שחי בשנים 1015-1080, כלומר כ-25 שנה לפני רש"י. ראו: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 341.

18 ראו: פרשנדטא: על חכמי צרפת מפרשי המקרא, מהדורת א' גייגר, לייפציג תרט"ז, מאמר שני, עמ' 20; פוננסקי, מבוא על חכמי צרפת (שם), עמ' xii; הנ"ל, 'פתרונות ר' מנחם (שם), עמ' 390; אורבך (לעיל הערה 8), ד, עמ' 8, הערה 33; גרוסמן (שם), עמ' 340 והערה 301.

19 פירושים אלה, המכונים פתרונים, נאספו בידי פוננסקי, פתרוני ר' מנחם (שם).

20 גרוסמן (לעיל הערה 17), עמ' 343.

21 לסוגיה זו ראו: גרוסמן (שם), עמ' 340-346; כהן (לעיל הערה 16), עמ' 372.

22 גרוסמן הרבה לעסוק גם בר' יוסף קרא. ראו: גרוסמן (שם), עמ' 254-346.

23 ביחוד אם נקבל את דעתו של גרוסמן, שנטה להקדים את ר' מנחם לרש"י. ראו לעיל הערה 17.

24 לדבריו אלו של ר' יוסף קרא ראו: אורבך (לעיל הערה 8), ד, עמ' 3-4, הערה 5. בהערה זו הביא אורבך כמה מקורות שבהם נמסר הקטע, מהם בדפוס ומהם בכתבי יד.

25 ידועים בבירור שלושה פירושים פיוטים של ר' משה הדרשן ולפחות אחד של בנו ר' יהודה. לפירושים ולדיון בהם ראו: מאק (לעיל הערה 1), עמ' 296-300.

יהודה בן משה הדרשן עסק כאביו בפירוש הפיוט הקדום. ר' יהודה הנחיל גם מורשת זו לחברות-תלמידיו ר' מנחם ב"ר חלבו ולממשיכי דרכו.²⁶

באחד מכתבי היד של פירוש רש"י לאיוב מובא בדברי רש"י לאיוב ט' 17 פירוש פשטני שנמסר לו מפי ר' יוסף (קרא) משום ר' מנחם (ב"ר חלבו), שאמר משום ר' עזריה.²⁷ פירוש זה נעזר בדיון לשוני ובמילה לועזית שמוצאה כנראה בפרובנס,²⁸ ומובאה זו מחזקת את הזיקה שבין פירושי פרובנס הפשטניים לבין פירוש רש"י. כמו כן מחזקת המובאה את ההשערה בדבר מוצאו הפרובנסלי של ר' מנחם ב"ר חלבו. איננו יודעים מי הוא ר' עזריה שמשמו נמסר הפירוש לר' מנחם. גרוסמן, שהביא את הפירוש אגב עיסוקו בר' מנחם הפשטן, כתב כי 'אפשר שקדמו בכך חכם בשם ר' עזריה'. גרוסמן הסתמך על המובאה דלעיל, ולדבריו אין ידיעות נוספות על חכם זה.²⁹ אבל כדאי לציין כי ליהוסף בנו של ר' שמואל הנגיד היה בן שנודע כאדם חכם ומוכשר ושמו עזריה. אחרי שנרצח יהוסף אביו בידי מוסלמים בגרנדה בשנת 1064, נמלט עזריה אל ר' יצחק אבן גיאת, שישב בלוסנה שבאנדלוסיה.³⁰ ר' יצחק אבן גיאת נפטר לעולמו בשנת 1089, ועזריה בן יהוסף נפטר לפניו. מבחינת סדר הזמנים יכול להיות שר' עזריה שלימד את ר' מנחם ב"ר חלבו הוא אותו עזריה בן יהוסף בן שמואל הנגיד ותלמידו של ר' יצחק אבן גיאת, אולם אין כל ידיעה הקושרת בין שני ר' עזריה אלה. אם יש ממש בהשערה זו צריך לומר שעזריה הספרדי הגיע גם לפרובנס, או שר' מנחם שהיה גם בדרום ספרד. עם זאת לא מצאנו פרשנות בסגנון דומה בספרד המוסלמית במאה האחת עשרה. לא ידוע לי על חכם אחר בשם עזריה שחי בדרום-מערב אירופה באותם דורות.³¹

26 התעניינותו של ר' יהודה בפיוט מוסברת יפה על ידי הידיעות על שהייתו בישיבות אשכנז, שהפיוט והעיסוק בו תפסו בהן מקום נכבד. בבית מדרשו של רבנו גרשם במגנצא, שנודע גם כפייטן, במחיצת תלמידיו ותלמידיו הפייטן ר' שמעון ב"ר יצחק, ספר ר' יהודה הרבה מניחותם של עולם הפיוט הקדום וזה של ימי הביניים. ראו: מאק (לעיל הערה 1), עמ' 51-52.

27 על כתב יד זה ועל המובאה ראו: פוננסקי, פתרוני ר' מנחם (לעיל הערה 14), עמ' 431 והערה 3. הפירוש אינו מופיע במהדורות הדפוס. על המילה 'פצע' שבאיוב ('אשר בשערה ישופני והרבה פצעי חנם') כתב שם פוננסקי: 'הוא navredure, מן navrer, פצע וכזה גם ברש"י לשמות כ"א, כה, "פצע" [...] נברור"א בלעז (ואולי צריך להיות גם פה כעין זה או נברדורא)'.
28 המילה נפרדור"א הובאה גם בפירוש רש"י לבבלי, סנהדרין ק"ט ע"ב, כתרגום לועזי לפצע. משה קטן, שהרבה לעסוק בלעזים שבפירושי רש"י למקרא ולתלמוד, כתב: 'נפרדור"א nafradura פציעה (בפרובנסאלית)'. ראו: מ' קטן, אוצר הלעזים: המלים הלועזיות שבפירושי רש"י על התלמוד כפי שפורסמו בידי ארסן דרמסטטר דוד שמעון בלונדהיים (1929), 'ירושלים תשמ"ה', עמ' 114, מס' 1739. נראה שבשני המקומות מדובר באותו לעז פרובנסלי, ומקורו של לעז זה בדברי ר' עזריה ור' מנחם ב"ר חלבו, ואם כן מבחן הלעזים מחזק את ההשערה שר' מנחם ב"ר חלבו שהיה בפרובנס והושפע מתרבותה. במילונים צרפתיים-עבריים בני זמננו נרשם: navrer – העציב, צער, דיכא, ועזע, ובתמורה לפועל העברי פצע ולשם העצם פצע מובאים הפועל והשם הצרפתיים blesser, blessure.

29 גרוסמן (לעיל הערה 17), עמ' 343, הערה 314.

30 לדברי ראב"ד בעל 'ספר הקבלה', הכיר ר' יצחק אבן גיאת בערכו וביכולתו של עזריה 'ורצה להקימו לראש על קהל אליסאנה ושאר קהילות ספרד והוא עודנו נער'. ראו: ספר הקבלה לרב אברהם בן דוד, אברהם גויבאור (מהדיר), סדר החכמים וקורת הימים, אוקספורד 1895 (מהדורת צילום, 'ירושלים 1967), עמ' 75, אלא שעזריה נפטר צעיר ותכניתו של ר' יצחק לא צלחה.

31 דניאל בן עזריה, גאון ארץ ישראל בשנים 1051-1062, היה מבני משפחת ראשי הגולה בבבל. הוא ועזריה אביו לא היו קשורים לחכמים שמדובר בהם כאן.

פירושו-פתרונותיו של ר' יהודה הדרשן למקרא שנשתמרו הם מעטים ועדיין לא נאספו. אין בידינו קובץ פתרונות שלו למקרא, ומהמקורות הקיימים ניתן להפיק אך מעט. לעומת זאת קובץ הפתרונות של ר' מנחם ב"ר חלבו תלמידו למקרא שנמצאים בידינו הוא גדול למדי, בוודאי בהשוואה לפתרונות שיש מקום לייחסם לר' יהודה. שמואל אברהם פוננסקי, שקיבץ את רוב הפתרונות הידועים של ר' מנחם לאסופה אחת,³² סבר 'כי מחברם בעצמו כתבם בספר ולא כי רשמו תלמידיו את אשר שמעו מפי רבם'.³³ עם זאת ברור שהפתרונות נמסרו גם בעל פה, כפי שעולה מדברי רש"י ור' יוסף קרא, שהביאו את דבריו בנוסחים כגון 'משום ר' מנחם אמר לי ר' יוסף',³⁴ 'כך שמעתי משמו של ר' מנחם'³⁵ ו'למדני ר' מנחם בר חלבו'.³⁶ ולא רק לתלמידיו הקרובים שנה ר' מנחם דברים. במקום אחד בפירושו כתב ר' יוסף קרא: 'על פרשה זו היה מזהיר ר' מנחם בר חלבו אחי אבא את כל העומדים לפניו ושומעים את דבריו'.³⁷ בין שערך את דבריו בכתב ובין שלא עשה כן, ברור שר' מנחם ב"ר חלבו היה דרשן ומורה בציבור,³⁸ ובכך הלך אולי בעקבות ר' משה ור' יהודה הדרשנים אנשי נרבונה. ואולי דבק גם בר' מנחם התואר 'קרא', שבו נודע אחיינו תלמידו, ר' יוסף ב"ר שמעון.³⁹ וכאן המקום לציין כי גם ר' יוסף קרא, שהעלה את פירושו על הכתב, שימש דרשן בציבור.⁴⁰

יש מקום להשערה שר' שמעון ב"ר חלבו, אחיו של ר' מנחם ואביו של ר' יוסף קרא, היה גם הוא תלמיד לר' משה הדרשן, ושגם הוא שימש כעין צינור להעברת תורתו אל רש"י, וכמובן גם אל יוסף בנו שלו. בפירושו לפסוק 'ויאמר אפרים אך עשרתי מצאתי און לי וגו' (הו' יב 9-10) הביא רש"י בשם ר' שמעון זצ"ל 'מדרש אגדה' שתוכנו וסגנונו מתאימים לאלה של דרשות ר' משה הדרשן,⁴¹ ורש"י אף

32 פוננסקי, פירוני ר' מנחם (לעיל הערה 17), עמ' 389-439. כדאי לציין כי גייגר, שהתעניין במיוחד ברשב"ם ובפירושו, קיווה שיעלה בידו לכנס ולחקור גם את כתביהם של מפרשים צרפתים אחרים ובהם ר' מנחם ב"ר חלבו. וכך כתב באיגרת אל שניאור זק"ש 60 שנה לפני פרסומו של קובץ הפתרונות בידי פוננסקי: 'ואולי ברצות ה' דרכי אוסיף להניף ידי גם על שאר חכמינו הצרפתים הטמונים ומכוסים בעפר גנזי הספרים, וירחק מנחם מר' מנחם בר חלבו, והחדשים לא ידעו לא את ר' יוסף קרא ולא את ר' יוסף בכור שור' (י"ג באדר ב תרי"ג, נדפס: כרם חמד, 8 [תרי"ד], עמ' 41-51, הציטטה מעמ' 50).

33 פוננסקי (שם), עמ' 391.

34 פירוש רש"י ליש' י 24.

35 פירוש רש"י ליח' יב 3.

36 פירוש ר' יוסף קרא לשמ"א יג 21 (מהדורת ש' עפשטיין, ירושלים תשל"ג, עמ' סא).

37 פירוש ר' יוסף קרא לשופ' ב 17 (שם, עמ' כב).

38 על ר' מנחם כמטיף מוסר ראו גם את דברי ר' יוסף קרא בפירושו למל"א ח 32.

39 ראו: א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', הג"ל, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 204.

40 ראו: א' מונדישין, 'האם הכיר ר' אברהם אבן עזרא את פירושי ר' יוסף קרא לתורה?', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 239-270, במיוחד עמ' 257-260.

41 ואלו דברי רש"י שם: 'ומדרש אגדה היה דורש רבי שמעון זצ"ל מצאתי און לי – מצאתי שטר חוב שיש לי מלכות על ישראל ויילכו גם אחיו ויפלו לפניו ויאמרו הננו לך לעבדים' (בר' נ 18) [...] ירבעם בן נבט שהיה משבט אפרים מתפאר בעצמו ואומר אך עשרתי מצאתי און לי – שטר אחד שכל ישראל עבדים לי שאבי קנה אותם דכתיב "וילכו גם אחיו ויפלו לפניו ויאמרו הננו לך לעבדים]", ומה שקנה עבד קנה רבו וכל ממונם שלי, לפיכך אין בי חטא אם אטול כל אשר להם כי הם עבדי. מה כתיב אחריו "ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים" (הו' יג 4) – גדולה הבאה לאביך במצרים מאתי היתה. אמר הקב"ה: "הננו לך לעבדים" לא שכחת אבל "אנכי ה' אלהיך" (שמ' כ 1) שנאמר בעשרת הדברות שכחת, שהעמדת שני עגלים, אחד בבית אל ואחד בדן.

הוסיף שם מעין הערת ביניים להבהרת העניין.⁴² אותו מדרש אגדה הובא גם בפירושו ר' יוסף קרא לספר הושע, בשם ר' שמעון, שכונה שם 'אבי רבנו'. קרוב לוודאי שכינוי זה נוסף בידי אחד המעתיקים, ושהכוונה לר' שמעון אביו של ר' יוסף קרא.⁴³ אברהם אפשטיין דן באריכות בשאלת זהותו של ר' שמעון זה,⁴⁴ בין היתר מפני שבאחד מכתבי היד נכתב שם ר' שמעון אחי רבנו,⁴⁵ והוא הביא את דברי אברהם ברלינר שסבר כי אכן הכוונה לר' שמעון אביו של ר' יוסף קרא. אף כי אפשטיין לא הסכים עמו, בעיניי סברת ברלינר היא הנכונה. ואם אמנם כן הוא, לא רחוק לשער כי מקור הדרשה בנרבונה, בבית מדרשו של ר' משה הדרשן, ושר' שמעון אביו של ר' יוסף קרא, ואולי ר' מנחם ב"ר חלבו, אחיו של ר' שמעון – ואולי שניהם – שמעו אותה מפי ר' משה הדרשן או הכירו אותה מתוך כתביו.

מכל האמור עולה ואף מתבססת המסקנה שהוצגה לעיל בדבר מעמדו של ר' משה הדרשן כאחד מראשוני מפרשי המקרא על דרך הפשט במערב אירופה, והפעם לא על פי מובאות ישירות מדבריו מתוך פירושי רש"י. דרך פרשנית זו הועברה אל ר' יהודה בנו של ר' משה וממנו אל תלמידו ר' מנחם ב"ר חלבו – כולם אנשי פרובנס. אפשר שגם לר' עזריה (הספרדי?) הבלתי מוכר היה חלק בהתפתחות זו. פתרוני ר' מנחם הועברו לצפון צרפת, בייחוד בידי קרובו ואחינו ר' יוסף קרא וכנראה גם בעזרתו של ר' שמעון אחי מנחם ואבי יוסף, והללו תרמו את חלקם להתבססותה של שיטת הפרשנות על דרך הפשט.

ג

שאלות עלייתה של פרשנות הפשט בצרפת של ימי הביניים אינן יורדות מעל סדר היום של המחקר זה כמה דורות. גרוסמן סיכם בקצרה את שלושת הגורמים העיקריים להתפתחותה של אסכולת הפשט בצרפת: השפעת המורשה היהודית הספרדית,⁴⁶ השפעת הרנסנס התרבותי שפרח באירופה, במיוחד בצרפת, בסוף המאה האחת עשרה ובמאה השתים עשרה, והפולמוס היהודי-הנוצרי.⁴⁷ שלושה גורמים אלה נדונו כפרקים עצמאיים (בסדר שונה) בחלק הראשון של ספרו של אלעזר טויטו ז"ל על פירוש

42 כך יש להבין את מילותיו של רש"י 'און לי – דיני שטר', המשולבות בגוף הדרשה כמשפט מוסגר, ואשר אינן מופיעות במקבילה שבדברי ר' יוסף קרא.

43 אפשטיין ציין כמה מקומות בפירושי רש"י לתנ"ך שבהם הביא רש"י פירושים דרשניים בשם (או 'מפי') ר' שמעון. וכן הביא קטעי פירושים של ר' שמעון שכבר נדונו בכתביהם של צונץ ושל ש"ר. ראו: אפשטיין (לעיל הערה 11). תכלית דיוניהם של חוקרים אלה הייתה בירורים בשאלת זהותו של בעל ילקוט שמעוני, ועל פי דרכנו למדנו כי רש"י הביא מדברי ר' שמעון פירושים ודרשות שסגנונם ורוחם קרובים לסגנונו ורוחו של ר' משה הדרשן, ושלקצתם זיקה למובאות מדברי ר' יוסף קרא.

44 א' אפשטיין, מקדמוניות היהודים, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' שכ-שכא. עוד על ר' שמעון ב"ר חלבו ראו: גרוסמן (לעיל הערה 17), עמ' 258-259.

45 אפשטיין הביא את דברי גייגר, אשר סבר שהכוונה לאחיו של רש"י, ואת דברי ברלינר, שחלק עליו, שהרי לא מצאנו בשום מקום אח לרש"י בשם שמעון. ראה: אפשטיין (שם).

46 כאן המקום לחזור ולהזכיר את ר' עזריה שנוכר לעיל כמקור לפרט מתורתו של ר' מנחם ב"ר חלבו ואת החכם עזריה בן יהוסף בנו של ר' שמואל הנגיד הספרדי, ואת האפשרות שהעליתי בדבר זהותם של שני ר' עזריה אלה. ראו לעיל ליד הערות 27-31.

47 גרוסמן (לעיל הערה 17), עמ' 323. על עלייתה של מגמת הפשט כבר במאה האחת עשרה ראו: שם, עמ' 462-468.

ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לתורה.⁴⁸ בפרק השלישי בספרו דן טויטו בהשפעת המרכז הספרדי על עליית הפשט בצרפת ובהשערותו של גרוסמן שגם להשפעת המורשת הספרדית היה חלק בעלייה זו. טויטו ציין שם כי 'לא מצאנו אצל רבותינו הצרפתים התייחסות לפרשן ספרדי או לפירוש מבית מדרשם של הספרדים'.⁴⁹

טויטו הציע בהיסוס ('אולי') להסביר את הדבר בכך שהחיבורים של חכמי ספרד נכתבו ערבית, שפה שהצרפתים לא היו בקיאים בה. הסבר זה עשוי לספק את התמיהה בדבר שתיקתם של חכמי צרפת באשר לספרות הפילוסופיה, המדעים, חקר הלשון ועוד, אבל הוא אינו מתאים לרוב המכריע של פרשנות המקרא,⁵⁰ לספרות ההלכה ולפרשנות התורה שבעל פה. הדיונים והחידושים בכל אלה נכתבו עברית (ועמה ארמית-רבנית) גם בספרד המוסלמית וכן בפרובנס, שמכלול יצירתם של חכמיה נכתב עברית. במילים אחרות, חכמי צרפת הושפעו אך מעט מתורתם של אחיהם שבדרום, בני ספרד ופרובנס, והדבר נכון הן לפרשנות התורה שבכתב הן לתורה שבעל פה, הן בתקופה הקדומה (המאות העשירית והאחת עשרה) הן בתקופה מאוחרת. הדבר נדון לא אחת במחקר ובייחוד בדבריו בכתב ובעל פה של יעקב זוסמן, שלכבודו מוקדש כרך זה.⁵¹ מכל מקום שתיקתם של הצרפתים – ורש"י בכללם⁵² – באשר לרובי תורתם העברית של חכמי הדרום מטעימה את משקלן של ההבאות הרבות מדברי ר' משה הדרשן בכתבי רש"י ומדגישה את חלקו של ר' משה הדרשן בעיצוב שיטת פרשנותו של רש"י.

רש"י העריך מאוד את ר' משה ואת פירושו, הפשטניים והדרשניים, והעיד על כך בשלבו רבים מהם בכתביו ובהקפדתו להזכיר את שם הדרשן על אותם פירושים. הוא לא נמנע מלבקר את פירושי ר' משה במקום שהללו לא נראו בעיניו, והדוגמה שהובאה לעיל מן הפירוש למש' כו 10 ('דבר ריק הוא ואינו עניין לכאן') תוכיח. דווקא משום כך יש לראות בהבאות המרובות מדברי הדרשן הסכמה

עוד על עליית לימוד הפשט באותם דורות ראו: א' טויטו, 'הרקע ההיסטורי של פירוש רש"י לפרשת בראשית', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 97-105; כהן (לעיל הערה 16), עמ' 354 והערה 7.

48 א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג.

49 שם, עמ' 46-47.

50 שם, עמ' 47. טויטו הזכיר שם את פירושו של רב סעדיה גאון סורא שבבבל למקרא, שאכן נכתב ערבית, וכן את האזהרות שחיבר. אבל אין להקיש מכתביו הערביים של רס"ג לחיבוריהם העבריים של חכמי ספרד בפרשנות המקרא והתלמוד ובהלכה.

51 שתיקתם של חכמי צרפת באשר לתורת פרובנס ראויה לדיון נרחב שאין זה מקומו. פרופ' יעקב זוסמן עמל הרבה על שאלות היחסים הספרותיים והתרבותיים שבין חכמי פרובנס לבין אחיהם שבצפון, בצרפת ובאשכנז, וייחד לנושא זה את רוב מאמרו המקיף 'פירוש הראב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית', ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 131-170. המאמר נכתב שנים רבות לפני שפורסם בדפוס, אבל לדברי זוסמן הוא השהה את פרסומו בייחוד 'משום שקיוותי שאזכה לברר את הבעיה ההיסטורית הגדולה (אשכנז-פרובנס-איטליה) בקווים גדולים וברורים יותר' (שם, עמ' 131, הערת כוכבית). הבעיה ההיסטורית הגדולה עדיין לא נפתרה, אבל במאמר המדובר הוצג חומר רב כמות ורב איכות הכרוך בה, והוא אבן יסוד בכל דיון בשאלה זו. סיכום מחודש 'בקיצור נמרץ' ו'בראשי פרקים בלבד' של תוצאות המחקר הקיים בבעיה הנדונה מסר זוסמן שם, עמ' 154, הערה 99.

52 ככלל רש"י ותלמידיו מיעטו להזכיר פרשנים שקדמו להם. ראו: כהן (לעיל הערה 16), עמ' 356-357, כהן הביא שם דברים בשם ש' קמין וש' יפת.

עקרונית של רש"י עם דבריו ועם שיטת פרשנותו. הסכמה זו מפתיעה בגלל המרחק שבין דרך המלך שהלך בה רש"י, ושעליה הצהיר לאמור 'ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו', לבין דרכו של ר' משה הדרשן בפירוש המקרא. ואכן שיטתו הפרשנית של רש"י מורכבת ומפתיעה יותר משסבורים רוב הלומדים והחוקרים, וכנראה לא מעט בזכותו של ר' משה הדרשן.

לפני שנים אחדות הצביע מרדכי כהן על הקדמתו של ר' יונה אבן ג'נאח ל'ספר הרקמה' כעל מקור אפשרי לתפיסת פשוטו של מקרא אצל רש"י, וזאת בייחוד על פי ניתוח דברי רמב"ן בהשגתו על 'ספר המצוות' לרמב"ם, שבה הסתמך רמב"ן לדעת כהן על אבן ג'נאח.⁵³ אבל כהן עצמו העלה את הצעתו בזהירות, ביקש 'לשים בפרספקטיבה מתאימה את המקבילות לדברי ריב"ג בפרשנות שיצאה מבית מדרשו של רש"י', והוסיף כי 'רוב הסיכוי הוא שרש"י לא קרא את ספר הרקמה עצמו, אפילו בתרגום'. שלא כמנהגו בפירושו לתלמוד ובדיוניו בנושאי הלכה ותורה שבעל פה, נמנע רש"י מלהצביע על חכם מסוים או על כמה חכמים נקובי שם כעל רבו או רבותיו בפרשנות המקרא. יש אפוא מקום לראות ברש"י תלמיד רחוק ובמידת מה אף ממשיך דרכו של ר' משה הדרשן בפרשנות המקרא, על שני ענפיה הנדונים כאן. עם זאת צריך לציין שרש"י לא הציג את ר' משה כרבו או את עצמו כתלמיד לר' משה הדרשן ולא הביע שום יחס אישי אליו. כמעט אין ספק שרש"י מעולם לא ראה את ר' משה פנים אל פנים,⁵⁴ וברור שמעולם לא נוצרו ביניהם יחסי רב-תלמיד, כדרך שנהגו רבותיו של רש"י בו, וכדרך שנהג הוא בתלמידיו. היכרות קרובה ויחסים בין-אישיים חמים אפיינו כידוע את זיקתו של רש"י אל רבותיו הגדולים בתלמוד ובהלכה, חכמי מגנצא וורמייזא, מחד גיסא ואת מעמדו מול תלמידיו שלו בצרפת מאידך גיסא.⁵⁵

תלמידיו של רש"י וממשיכי דרכו היו בני דור 'אשר לא ידע את משה', והם התרשמו מר' משה הדרשן הרבה פחות מרמב"ם. יש לשער כי הם הכירו חלק נכבד מכתביו של הדרשן – וודאי הכירו לפחות את ההבאות הרבות מכתביו בדברי רש"י – אבל הם דחקו את הכתבים הללו אל צדי דרכים. גם אם היו בהם מי שמצאו עניין בכתבי ר' משה הדרשן, הם נמנעו מלהזכיר אותו ואת חיבוריו, וזאת בהתאם לנסיבות ההיסטוריות והתרבותיות החדשות שהביאו לעליית פרשנות הפשט, נסיבות שתיארו גרוסמן וטויטו, וכן בגלל תחושת הסכנה הנוצרית הגלומה באותם כתבים. הבולטים שבחכמים אלה היו פרשני הפשט הנודעים: רשב"ם, ר' יוסף קרא, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי. הם פיתחו יותר מרש"י את שיטת פרשנותו על דרך הפשט – שיטה ששורשיה, למרבה הפרדוקס, בכתבי ר' משה הדרשן – אבל הקפידו שלא להעלות את שמו של הדרשן בכתביהם, אפילו במקומות שניכרת בהם השפעתו הסמויה.

53 שם, עמ' 373.

54 רש"י נולד כאמור בשנת 1040 (או 1041, ראו: גרוסמן [לעיל הערה 17], עמ' 122). שנות הולדתו ופטירתו של ר' משה אינן ידועות, אבל מטעמים שונים יש לשער שנפטר סמוך לאמצע המאה האחת עשרה. ראו: מאק (לעיל הערה 1), עמ' 38.

55 היבט זה של דמותו של רש"י זכה לפרסום רב הן בכתביה הספרותיות והעממיות עליו הן בכתביה המדעית. לתיאור יחסיהם של רש"י ורבותיו מחד גיסא ושל רש"י ותלמידיו מאידך גיסא ראו: גרוסמן (שם), עמ' 121-253.

תופעה זו בולטת בייחוד בכתביו של ר' יוסף קרא,⁵⁶ שהיה, כדברי גרוסמן, מראשי המדברים בוויכוח היהודי-הנוצרי בדורו.⁵⁷ ככל שהתרחקו ממשיכי רש"י מדרכו של ר' משה, הלכה פרשנות הפשט ומילאה את החלל שנוצר עם דחיקתה של הדרשנות האופיינית ל'בית מדרשו' של ר' משה הדרשן. ואכן מעטות מאוד הציטטות מדברי ר' משה הדרשן בכתביהם של חכמים בדורות שלאחר רש"י. אני מבקש להציע הסבר נוסף להתפתחותה של פרשנות הפשט בצפון צרפת החל בסוף המאה האחת עשרה.⁵⁸ דחיקת פירושי ר' משה הדרשן אחרי מות רש"י הייתה קודם כול תוצאה של ריבוי הדרשות בעלות אופי משיחי בתורתו של ר' משה מחד גיסא ושל התגברות המתח הדתי בין יהודים לנוצרים החל בסוף המאה האחת עשרה במערב אירופה מאידך גיסא, מתח שהוביל בהמשך להתרבות ויכוחי הדת הפומביים, שרובם הביאו על היהודים רעה רבה. הדרשות המשיחיות הרבות והנרחבות של ר' משה שרדו בייחוד בספרות הפולמוס הנוצרי נגד היהודים, ובראשה הספר 'פגיון האמונה' (*Pugio Fidei*), שערך הנזיר הדומיניקני ריימונדוס מרטיני (*Raymundus Martini*) [(Ramón Martí)] במאה השלוש עשרה בספרד.

על ספר זה כתב ג'רמי כהן: 'ספרו הגדול של מרטי, פגיון האמונה, הוא כתב הפולמוס האנטי יהודי המלומד, המקיף והמזיק ביותר שחיבר נוצרי בימי הביניים'.⁵⁹ שנים רבות קודם לעריכתו של 'פגיון האמונה'⁶⁰ כבר הבינו חכמי ישראל כי דרשות עתירות ניהוח משיחי עשויות לשמש כלי שרת בידי נוצרים ומומרים, הן כדי להוכיח את אמתות אמונתם מתוך כתביהם של חכמי ישראל, הן כדי לגנח בעזרתן את היהודים ואת אמונתם. ואכן השימוש הרב שעשה מרטיני בדרשותיו המשיחיות של ר' משה הוכיח את צדקתם של החוששים ואת ראייתם למרחוק. מכל מקום מראשית המאה השתים עשרה עד סוף המאה החמש עשרה⁶¹ כמעט לא עלה שמו של ר' משה הדרשן בספרות הרבנית. אין צריך לומר

56 ראו לעיל הערה 12 וסוף הערה 41.

57 א' גרוסמן, 'גלות וגאולה במשנתו של ר' יוסף קרא', ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 269-301.

58 הסבר זה העליתי כבר בספרי (לעיל הערה 1), עמ' 99-101. וראו גם: ח' מאק, 'מדוע נעלמו ספריו של רבי משה הדרשן?', אלפיים, 32 (תשס"ח), עמ' 149-176.

59 ג' כהן, 'ויכוח פריס השני הפולמוס היהודי-הנוצרי של המאה השלוש עשרה', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 557-579.

60 נאמר ב'פגיון האמונה' כי הנוצרים מונים 'עתה' 178 שנה להתגלותו של ישוע, ואילו היהודים מונים 5,038 שנה לבריאת העולם. ראו: *Raymundi Martini Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos*, ed. B. Carpazov, Leipzig (1687) (1967), p. 395. פסקה זו נכתבה אפוא בשנת 1278. אין ספק שעריכת הספר נמשכה לפחות מספר שנים.

61 בשלהי המאה החמש עשרה עלה שמו של ר' משה הדרשן בספרו של ר' יצחק אברבנאל 'שועות משיחו', ואברבנאל אף ציטט כעשרה קטעים ממדרשו של ר' משה. הספר נכתב לאחר גירוש ספרד, ובצד דברי העידוד ליהודים הגולים יש בו תגובה מאוחרת על הטענות שהשמיע המומר יהושע הלורקי בוויכוח טורטוסה, בשנים 1413-1414. במהלך הוויכוח השתמש הלורקי ב'פגיון האמונה' ובקטעים מכתבי ר' משה הדרשן שכלל מרטיני בספרו הפולמוסי. באיחור של כ-85 שנה התפלמס אברבנאל עם הלורקי, ואגב כך הביא מדברי ר' משה הדרשן שהמומר עשה בהם שימוש. כל הקטעים שהביא אברבנאל מוכרים, בשינויים מסוימים, מ'פגיון האמונה'. בכמה מקומות בספר כתב אברבנאל כי הספר המקורי של ר' משה אינו ברשותו, ונראה מדבריו שהוא לא הכיר את הספר בימים שבהם חי בפורטוגל ובספרד לפני הגירוש. דברים אלה משתלבים בתמונה הכוללת של היעלמות הספר מ'ארון הספרים היהודי' במהלך ימי הביניים.

שהמעט שהובא בשמו בספרות זו נקי מכל חשש משיחיות, אמתית או מדומה. תופעה זו מאפיינת כבר את ההבאות שהביא רש"י מכתבי ר' משה הדרשן, אף כי בימיו של רש"י עדיין היה הפולמוס הדתי בין יהודים לנוצרים בראשיתו.⁶² להלן בנספח ג מובאת דרשה משיחית מהסוג הנדון כאן, הידועה לנו מתוך 'פגיון האמונה'.

איפול מאולץ זה העלים אפוא את יצירתו של גדול הדרשנים הידוע לנו בימי הביניים המוקדמים, ובכך תרם ליצירת החלל הפרשני בהיעדר המשך ליצירתו של ר' משה הדרשן, שכן לא קם עוד בישראל דרשן כמוהו באותם דורות. בור זה לא התמלא מחולייתו אלא משיטת הפרשנות על דרך הפשט שהתפתחה והלכה באותם ימים מן הטעמים שנדונו למעלה. כך חברו יחדיו המהפך התרבותי הפנים-יהודי ותחושת הסכנה החיצונית כדי לצמצם מאוד את מקומה של שיטת הפרשנות הדרשנית מיסודו של ר' משה הדרשן.

עם זאת יש לשוב ולהזכיר כי לא מעט מפירושי ר' משה הדרשן שנשתמרו בחיבורים היהודיים ובייחוד אצל רש"י הם פירושים פשטניים, ואילו כל החומר שהשתמר בכתבים הנוצריים נושא אופי דרשני. ועוד, אי אפשר לקבוע ואף לא להעריך כמותית כראוי מהו שיעור היחס של החלק מכתביו של הדרשן שהגיע לידנו מתוך כלל כתביו. העולה מכל אלה הוא שלא נוכל לאפיין עד תום את שיטת פרשנותו של ר' משה במלואה ואת היחס הנכון בין שני מרכיבי העיקריים.

ד

פרשנות התורה על דרך הדרש הייתה מוכרת ורווחת בעולם היהודי עידן ועידנים לפני הופעתו של ר' משה הדרשן, ומהבחינה העקרונית ברור שאין לראות בו את אביה מולידה של הדרשה כשיטת לימוד ופירוש מחודשת. אבל פרשנותו ודרשנותו של ר' משה לא היו המשך ישיר לפרשנות שבשני התלמודים ובספרות המדרש הקלסית ואף לא לדרכי הבעתם וכתבתם של הגאונים וממשיכי דרכם בארצות האסלאם ובאגן הים התיכון. שתי זכויות עיקריות שמורות לר' משה הדרשן בתחום זה: העתקתה של שיטת הפירוש הדרשני היוצר אל אדמת אירופה ונטיעתה שם, ופיתוח שיטת דרשנות משלו. אפשר שר' משה הושפע בדרך כלשהי מכתביהם ומדבריהם של חכמי ספרד בני דורו וקודמיו,

62 על שכיחותם של מרכיבי הוויכוח הבין-דתי בדברי רש"י עמדו רוזנטל, גרוסמן ואחרים. רוזנטל הראה את סימני הפולמוס אצל רש"י, אבל לדעתו לא היה רש"י רגיש די הצורך לדרך הפרשנות הנוצרית ולא חש מספיק בסכנה שמרכיבים משיחיים בפירושו ישמשו כלי שרת בידי נוצרים. ראו: י' רוזנטל, 'הפולמוס האנטי נוצרי ברש"י על התנ"ך', הנ"ל, מחקרים ומקורות, א, 'ירושלים תשכ"ז', עמ' 101-116. ואולם לדעת קמין, גרוסמן ואחרים דווקא היה רש"י רגיש לעניין, והדבר ניכר במיוחד בפירושו לתהלים ולשיר השירים. ככל הנראה באחרית ימיו גברה רגישותו של רש"י לעניין זה. ראו: ש' קמין, 'פירוש רש"י על שיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי', הנ"ל (עורכת), בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, 'ירושלים תשנ"ב', עמ' 31-61; א' גרוסמן, 'פירוש רש"י לתהלים והוויכוח היהודי-נוצרי', ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך: מוגשים לפרופ' משה ארנד, 'ירושלים תשנ"ו', עמ' 59-74; ובאחרונה: הנ"ל, 'בשעת המכנסין פז – לתודעת השליחות של רש"י', א' ריינר (עורך), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 221-234, בייחוד עמ' 228-230 והערות 21, 26-28.

וכבר רמז לכך גרוסמן,⁶³ אבל הדבר אינו מוכר משום מקור שבידינו. שאלות יצירתם של חכמי ספרד והשפעתה בצרפת מחייבות דיון בפני עצמו.⁶⁴

בספרי הנזכר עמדתי על אופייה ותכונותיה העיקריות של היצירה הדרשנית מ'בית מדרשו' של ר' משה, שכאמור לא הייתה המשך ישיר לזו של חז"ל.⁶⁵ בנספח ב למאמר זה מוצגת דרשה אופיינית של ר' משה שאיננה נושאת אופי משיחי, ואשר הובאה בפירוש רש"י לתורה. דרשנותו של ר' משה מנרבונה הזינה חלקית את פירושי רש"י למקרא⁶⁶ וכן מספר מדרשים אנונימיים: חלקו הראשון של מדרש במדבר רבה,⁶⁷ מדרש בראשית רבתי⁶⁸ ומדרש אגדה.⁶⁹ דרשנות זו מצאה לה המשך בכמה פירושים מפולפלים ודרשות המופיעים לפנינו בעיקר בקובצי פירושים של בעלי התוספות ומקורביהם וכן בחיבורים של חסידי אשכנז וחוגיהם.

הידיעות על חייו של ר' משה הדרשן מעטות ומסופקות, והדבר נכון עוד יותר באשר לרבותיו ולקרקע גידולו בתורה.⁷⁰ איננו יודעים בבירור מי הם שהקנו לו את הידע ואת המיומנויות שהכשירוהו ליצור את סדרת פירושו ומדרשיו. בכך דומה ר' משה לשורה ארוכה של מחברים בני ימי הביניים המוקדמים, בהם רבים מחכמי פרובנס, אשר שאלות הרקע התורני וקרקע הגידול הספרותי שלהם אינן בנות פתרון וספק אם יפתרו אי פעם. זאת ועוד, אין כל אפשרות לשער מה היה הסדר הכרונולוגי במכלול יצירתו של ר' משה, ואם קדמו פירושו הפשטניים למקראות לאלו הדרשניים או להפך; איננו יודעים אם התחוללה תמורה מתודולוגית בתהליך יצירתו של הדרשן, ואם כן מה היה כיוונה: מן הפשט אל הדרש או להפך.

קשה למצוא בפירושי הפשט של ר' משה זיקה בעלת משקל אל הוויכוח היהודי-נוצרי או אל הרנסנס הצרפתי בן הזמן, ועל כל פנים שתי התופעות ההיסטוריות הללו התפתחו לא לפני סוף המאה האחת עשרה, כאשר ככל הידוע כבר לא היה ר' משה הדרשן בין החיים. כמו כן לא ידוע על השפעה יהודית-ספרדית כלשהי על תורתו של ר' משה. ניתוחיהם של טויטו וגרוסמן מסבירים אפוא את התפתחותה של שיטת הפשט בתקופה שלאחר ר' משה הדרשן, אבל אין בהם כדי לענות על חידות מקורותיה ודרכי היווצרותה של שיטת ר' משה הדרשן. בהיעדר מקורות קדומים וידיעות מגובשות על רבותיו ועל מקורות יניקתו הרוחנית, יש לראות בר' משה הדרשן את מי שיצר בעצמו את שיטות פרשנותו והנחילן לחכמי הדורות הבאים ובראשם רש"י.

63 גרוסמן (לעיל הערה 17), עמ' 563.

64 וראו לעיל ליד הערה 49.

65 מאק (לעיל הערה 1), עמ' 109-114.

66 בייחוד ניכר הדבר בפירושי רש"י לכמה פרשיות מספר במדבר: קרבנות הנשיאים לחנוכת המזבח, המפקד השני ועוד. ראו עוד בעניין זה: מאק (שם), פרק 15 (עמ' 133-141).

67 שם, פרק 19 (עמ' 171-187).

68 שם, פרק 20 (עמ' 188-194).

69 שם, פרק 21 (עמ' 195-197).

70 כפי שנאמר בראשית המאמר, ניכרות השפעות מסוימות של תורת איטליה הביזנטית וארצות המזרח המוסלמי על תורתו של ר' משה, ודנתי בכך בספרי ובאפשרות שר' משה נולד או חי זמן ממושך באיטליה. ראו: שם, פרק 11 (עמ' 79-92).

ר' משה הדרשן תרם אפוא יותר מכל חכם מוכר אחר לעיצובן ולביסוסן של שתי שיטות הפרשנות העיקריות למקרא במערב אירופה בימי הביניים המוקדמים. מחד גיסא יש לייחס לו את העתקתה של דרך הדרשנות המבוססת על מסורות קדומות אל אדמת אירופה ונטיעתה שם וכן את עיצובה של שיטת הדרש האופייני לו, ומאידך גיסא – את שיטת הפרשנות על דרך הפשט, שבישר הן ביצירתו שלו, שקדמה לחיבוריו של רש"י, והן בחלל שהותיר אחריו עם היעלמם של שמו וכתביו החל במאה השתים עשרה, חלל שאפשר את הקידום המהיר והיעיל של שיטת הפרשנות על דרך הפשט.

נספח א

- להלן תשע מובאות מדברי ר' משה הדרשן שיש בהן פירוש למקרא על דרך הפשט. הקטעים וציון מקורותיהם העיקריים מובאים מתוך ספרי (לעיל הערה 1) כמות שהם ובלא ההערות שבספר.
1. 'והיה לכם לזרא' (במ' יא 20): 'ובדברי רבי משה הדרשן ראיתי שיש לשון [מקום] שקורין לחרב זרא' (פירוש רש"י).
 2. 'לא תתעמר בה' (דב' כא 14): 'לא תשתמש בה. בלשון פרסי קורין לעבדות ושימוש עימראה. מיסודו של ר' משה הדרשן למדתי כן' (פירוש רש"י).
 3. 'הרעשתה ארץ פצמתה, רפה שבריה כי מטה' (תה' ס 4): 'ראיתי בדברי דונש שהוא לשון ערבי, אבל לא פירש אותו. וביסודו של רבי משה הדרשן פירשו לשון קריעה וראיה הביא: 'וקרע לו חלונ' (יר' כב 14) מתורגם "ופצצים" (פירוש רש"י).
 4. 'סופר מהיר' (תה' מה 2): 'ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן מהיר, בלשון ערבי בקי' (פירוש רש"י).
 5. 'למה תרצדון הרים גבננים' (תה' סח 17): 'ראיתי ביסודו של רבי משה הדרשן רצד הוא מארב בלשון ערבי' (פירוש רש"י).
 6. 'באהבתה תשגה תמיד' (מש' ה 19): 'ראיתי בדברי ר' משה הדרשן תשגה – תעסוק תמיד. והוא לשון ערבי והביא ראיה כמו "לבקש שגיה" [אין מקרא כזה] ולא ידעתי איפה נשנית' (פירוש רש"י).
 7. 'ערום הלכו בלי לבוש ורעבים נשאו עמר' (איוב כד 10): 'ומצאתי אני ביסודו של ר' משה הדרשן פתרון אחר, ורעבים נשאו עמר – ורעבים אותם שנשאו עומר, לפי שאילו גוזלים אותם מהם ונשארו רעבים' (כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 5 hebr.).
 8. 'יהי כרשע איבי ומתקוממי כענל' (איוב כז 7): 'הדרשן פירש כשם שאויבי מרשיע אותי כן יהיה הוא עצמו רשע. וזהו כרשע, כלומר כמו שמרשיעני. ומתקוממי כעול – כמו שעושה עול' (כ"י מינכן 5).
 9. 'ויען אליהוא ויאמר. שמעו חכמים מלי וידעים האזינו לי' (איוב לד 1-2): 'לפי שקנתרם למעלה שאמר "אמרתי ימים ידברו ורב שנים יודיעו חכמה" (לב 7), ואומר "אכן רוח היא באנוש" (שם 8), הרגיש בדבר שחטא כנגדם, התחיל לומר דברים נמוכים: שמעו שמוע חכמים מלי וידעים האזינו. לפי שכתוב למעלה מן העניין "ובשלשת רעיו חרה אפוי" (שם 3), נאבדה חכמתו ממנו, וכן אמרו חכמים כעסו של אדם מאבדת חכמתו ממנו [בבלי, פסחים סו ע"ב]. וכיון שנתיישבה דעתו וכלה אפו התחיל בדברים רכין. מיסוד של ר' משה הדרשן' (כ"י מינכן 5).

נספח ב

דרשה של ר' משה הדרשן כפי שהובאה בפירושו רש"י לבמ' ז' 19-23:

קערת כסף – מנין אותיותיו בגימטריא תתק"ל כנגד שנותיו של אדם הראשון.
 שלושים ומאה משקלה – על שם שכשהעמיד תולדות לקיום העולם בן ק"ל היה, שנאמר 'ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד' וגו' (בר' ה' 3).
 מזרק אחד כסף – בגימטריא תתק"ך על שם נח שהעמיד תולדות בן ת"ק שנה, ועל שם עשרים שנה שנגזרה גזירת המבול קודם תולדותיו, [כמו שפירשתי אצל 'והיו ימיו מאה ועשרים שנה' (שם ו' 3)].⁷¹ לפיכך נאמר 'מזרק אחד כסף' ולא נאמר מזרק כסף אחד כמו שנאמר בקערה, לומר שאף אותיות של אחד מצטרפות למנין.
 שבעים שקל – כנגד שבעים אומות שיצאו מבניו.
 כף אחת – כנגד התורה שנתנה מידו של הקב"ה.
 עשרה זהב – כנגד עשרת הדברות.
 מלאה קטורת – גימטריה של קטרת תרי"ג מצוות ובלבד שתחליף קו"ף בדל"ת על ידי א"ת ב"ש ג"ר ד"ק.
 פר אחד – כנגד אברהם שנאמר בו 'ויקח בן בקר' (בר' יח' 7).
 איל אחד – כנגד יצחק: 'ויקח את האיל' וגו' (שם כב' 13).
 כבש אחד – כנגד יעקב: 'והכשבים הפריד יעקב' (שם ל' 40).
 שעיר עזים – לכפר על מכירת יוסף, שנאמר 'וישחטו שעיר עזים' (שם לו' 31).
 ולזבח השלמים בקר שנים – כנגד משה ואהרן שנתנו שלום בין ישראל לאביהם שבשמים.
 אילים עתידים וכבשים – שלושה מינים כנגד כהנים ולויים וישראלים, וכנגד תורה ונביאים וכתובים.
 שלוש חמישיות כנגד חמשה חומשין וחמשת הדברות הכתובין על לוח אחד וחמשה הכתובים על השני. עד כאן ביסודו [מיסודו] של רבי משה הדרשן.

פרשת קרבנות הנשיאים לחנוכת המזבח חוזרת ונשנית בתורה 12 פעמים ומסתיימת בסיכום כולל של פרטי הקרבנות (במ' ז' 84-85). רוב הדרשנים והפרשנים נמנעו מלעסוק בכל הפרטים הללו ולבטח לא דנו בכל תריסר מופעיהם. יוצא מכלל זה ר' משה הדרשן, שדרש את כל תריסר המחזוריים לפרטיהם וכן בפרטי סיכומם, ואשר דרשותיו נשתמרו בהעלם שמו במדרש במדבר רבה (פרשות יג-יד). דברי

⁷¹ כמעט אין ספק שזוהי הוספה של רש"י עצמו, כפי שהעיר ברלינר על אתר, ולא דברי ר' משה הדרשן, כפי שעולה מדברי צונץ. ראו: פירוש רש"י על התורה, מהדורת א' ברלינר, פרנקפורט תרס"ה, עמ' 292-293, הערה ה.

רש"י כאן מבוססים על דרשותיו של ר' משה. עם זאת מעיון בגוף הגדול של דרשות אלה במדבר רבה מתברר שרש"י עיבד את דברי הדרשן עיבוד קיצוני, וכך נוצרה הדרשה המופיעה לפנינו, שהיא שילוב של דרשות ר' משה הדרשן לכמה מפרשיות הנשיאים – בייחוד לאלה של נשיאי יששכר ואשר – ושל דברי רש"י משל עצמו.

נספח ג

שתי דרשות של ר' משה הדרשן שהביא מרטיני בספר 'פגיון האמונה':

ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו (בר' לו 22) – הה"ד אף על יתום תפילו ותכרו על רעכם' (איוב ו 27), זה שאמר הכתוב 'יתומים היינו ואין אב' (איכה ה 3) – א"ר ברכיה אמ' הב"ה לישאל אתם אמרתם יתומים היינו אין אב, אף גואל שאני עתיד להעמיד מכם אין לו אב, שנא' 'הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח' (זכ' ו 12), וכן אמר 'ויעל כיונק לפני' (יש' נג 2), ועליו דוד אמ' 'מִרְחָם מִשְׁחָר, לֶךְ טַל יִלְדוּתְךָ' (תה' קי 3).⁷²

הדרשן התאים כאן את הפסוק מאיוב אל יוסף, היתום והרע, שהופל אל הבור ונמכר. מקור הדרשה במדרש איכה רבתי על הפסוק 'יתומים היינו', והיא מוכרת ממדרש זה הן במהדורת וילנה הן במהדורת בובר, בלי הפסוק מאיוב ובלי פסוקי זכריה, ישעיה ותהלים שבסופה. את אלה שילב כנראה ר' משה הדרשן מעצמו במקום זה, ובכך האדיר את המרכיב ה'כעין-נוצרי' של הדרשה הרבה יותר מהמצוי במדרשי איכה. בתלמוד הירושלמי ובמדרש איכה רבתי הובאו דברי ר' יהושע בן לוי שצמח הוא שמו של המשיח, על פי הפסוק מזכריה 'הנה איש צמח שמו' וגו'.⁷³ כידוע קיימות גם דעות אחרות, בירושלמי ובבבלי, בדבר שמו של המשיח, וגם הן מבוססות על פסוקי מקרא, אבל ייחוסם של השמות האחרים למשיח – שילה, ינון, חנינה, מנחם ועוד – בנוי על דרך הדרש,⁷⁴ ואילו צמח הוא שמו הגלוי של האיש שעליו מדבר הנביא זכריה.

הדרשה מבוססת על שילוב של דמותו האנושית של המשיח שאין לו אב בשר ודם, נבואת העבד הנענה והסובל בישעיה נג, היא פרשת 'הנה ישכיל עבדי',⁷⁵ ומזמור תהלים קי, המתאר את יחסי האל עם היושב לימינו ועם מלכיצדק. אין צורך להרבות דברים על מקומם של פרקי מקרא אלה במסורת הנוצרית ובתאולוגיה הנוצרית לדורותיהן. וראו את דברי רד"ק בסוף פירושו למזמור זה.

הדרשה הבאה מפוצלת ב'פגיון האמונה' בין שני פרקים:

72 פגיון האמונה (לעיל הערה 60), עמ' 759, הדברים מובאים שם מתוך: Bereschit Rabba, R. Mosis Haddarsan (כך!). מזמור קי הוא מפרקי המקרא המצוטטים ביותר בברית החדשה על כל מרכיביה הספרותיים. הפסוק העוקב אחרי זה שבדרשה, 'שבע ה' ולא יָנָחם, אתה כהן לעולם על דְּבָרְתִי מלכיצדק', היה חביב בייחוד על בעל האגרת אל העבריים, והוא ציטט אותו שבע פעמים בפרקים ה-ז בהקדמויות אל ישוע.

73 ירושלמי, ברכות ב, ג (ה ע"א; טור 18, שו" 40); איכה רבתי א, נא (וכן באיכה רבה, מהדורת בובר, עמ' 88).

74 ראו: בבלי, סנהדרין צח ע"ב.

75 הרמב"ן, שהיה מראשי המדברים בפולמוס היהודי-הנוצרי בימי הביניים, הקדיש לפרשה זו מאמר פולמוסי מיוחד, בעקבות השימוש שעשה בה המומר פבלו כריסטיאני בוויכוח ברצלונה (1263). ראו: כתבי רבינו משה בן נחמן, א, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ג, עמ' שכא-שכו.

אסרי לגפן עירה (בר' מט' 11) – כשיבא מלך המשיח לירושלם להושיע את ישראל הוא אוסר חמורו וירכב עליו ויבא לירושלם שינהוג עצמו [בעניה]⁷⁶ שנ' 'עני ורכב על חמור' (זכ' ט' 9). ולשורקה בני אתונו – כשיבא לקבץ את ישראל, כמה דתימ' 'אשרקה להם ואקבצם' (שם י' 8), ירכב על בן אתונו, וכן הוא אומ' 'גילי מאד בת ציון' (שם ט' 9). והלא כבר נאמ' על המשיח 'וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתה הוה' (דנ' ז' 13)? זכו ישראל – 'עם ענני שמיא', לא זכו – 'ורוכב על חמור'.⁷⁷

המשך הדרשה:

כבס ביין לבושו (בר' מט' 10) – כשיבא משיח יהא מלבוש ארגמן טוב מראה וידמה ליין. ובדם ענבים כסותו⁷⁸ – כסותו של מלך המשיח יהא מילת אדום כדם ויהי מרקם בצבעונים אחרים והוא יהיה בראש ישראל, ה"ד כבס ביין לבושו, כנגד 'מדוע אדום ללבושך', ובדם ענבים סותה – כנגד 'ובגדיך כדורך בגת' (יש' סג' 2).⁷⁹

השאלה והתשובה בדבר אי ההתאמה בין 'עני ורכב על חמור' שבזכ' ט' 9 ובין 'וארו עם ענני שמיא' וגו' שבדנ' ז' 13 הן דברי האמורא ר' אלכסנדר ב"ר יהושע בן לוי בבבלי סנהדרין.⁸⁰ השאלה והתשובה באות בתלמוד מיד אחרי שאלה ותשובה דומות על הפסוק 'בַּעֲתָה אֲחִישֵׁנָה' (יש' ס' 22). בהמשך הסוגיה מסופר על פגישתו של ר' יהושע בן לוי עם המשיח היושב בשערי רומי בין עניים, אולי גם זאת בעקבות פסוקו של זכריה על המשיח העני. לבד מסוגיה זו נדרש הפסוק 'עני ורכב על חמור' וגו' על המשיח בעוד כמה מקומות בספרות חז"ל, לדוגמה: "ויהי לי שור וחמור" (בר' לב' 6) – שור זה משוח מלחמה [...] חמור זה מלך המשיח, שנא' "עני ורכב על חמור";⁸¹ "ולשורקה בני אתונו" – זה שכתוב בו "עני ורכב על חמור";⁸² "עני וגו' זה משיח. ולמה נקרא שמו עני, שנתענה כל אותם השנים בבית האסורים".⁸³

הבסיס לחלק השני של הדרשה מוכר מתרגומי התורה הארמיים לפסוקי ברכת יעקב ליהודה. בתרגום אונקלוס לפסוק 'לא יסור שבט מיהודה' וגו' (בר' מט' 10) מוצג המשיח כנושא הנבואה, וחלקו השני של הפסוק הבא: 'אסרי לגפן עירה ולשורקה בני אתונו, כבס ביין לבשו ובדם ענבים סותה', תורגם: 'יהי ארגמן טב לבושויה, כסותיה מילא מילא צבע זהורית וצבעונין'. ובתרגום המיוחס ליונתן

76 קרפצוב כתב בהערת שוליים: '[כעני]'.
 77 פגיון האמונה (לעיל הערה 60), עמ' 842, הובא שם מתוך Bereschit Rabba R. Moseh haddarschan (כ"י!).

78 נוסח המסורה: 'סותה'.

79 פגיון האמונה (לעיל הערה 60), עמ' 850, הובא שם מתוך Bereschit Rabba R. Moseh haddarschan (כ"י!). השוו: ההתגלות י"ט 14.

80 בבלי, סנהדרין צח ע"א.

81 בראשית רבה עה, ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 892-893).

82 שם צט, ח (שם, עמ' 1280).

83 פסיקתא רבתי לד (מהדורת איש שלום, דף קנט ע"ב).

תורגם הפסוק: 'מה יאי מלכא משיחא [...] מסדר סדרי קרבא עם בעלי דבבוי [...] לבושוי מעגעגין באדמא מדמי לעצור דענבין', ובתרגום חוזר לעברית: 'מה נאה המלך המשיח [...] עורך מערכות מלחמה באויביו [...] בגדיו טבולים בדם, דומה לגת ענבים'.⁸⁴ בגדי המשיח אדומים מדם מלחמתו באויביו, וצבעם דומה לדם ענבים, ומכאן הקישור לפסוקים המלחמתיים בישעיה סג. בגדי הארגמן של המשיח, שצבעם דומה ליינן, מזכירים את לבוש הפורפירה הסגול, בגדו של האל על פי כמה מקורות במסורת היהודית,⁸⁵ שהפך להיות לבוש השרד הכנסייתי. לבוש זה מזכיר גם את הבגד שהלבישו בו הרומאים את ישוע זמן מה לפני הצליבה כבגד מלכות כדי להתל בו, ושהפשיטוהו מעליו לקראת הצליבה.⁸⁶ דרשה זו, המזהה את בגדי המשיח עם לבוש הפורפירה, לא יכלה להתקבל על דעתם של חכמי ישראל בימי הביניים.

84 על פי תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, מהדורת ד' רידר, ירושלים תשמ"ד.

85 לכמה מקורות היסטוריים וספרותיים לעניין זה ראו: י"י יובל, שני גויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס. יובל הדגיש את תפקידו הכפול של הפורפוריון, שהצטלבו בו סיפורים יהודיים ונוצריים. ראו שם על פי הערך 'פורפוריון' במפתח.

86 מרקוס טו 17, 20.